

Branko Banović

**POSTKULTURNA PERSPEKTIVA:
IZAZOVI MULTIKULTURALIZMA U
SAVREMENOJ CRNOJ GORI
(PLJEVLJA KAO STUDIJA SLUČAJA)**

U temeljnim dokumentima Crna Gora je pokazala izuzetnu posvećenost multikulturalnom karakteru države i značaju multikulturalizma za razvoj crnogorskog društva. U preambuli Ustava, kao utemeljujućeg pravnog i političkog dokumenta svake države, navedeni su najbrojniji narodi i nacionalne manjine u Crnoj Gori, a jasno je naznačeno da je multikulturalnost jedna od temeljnih državnih vrijednosti.¹ Pored osnovnih ljudskih prava i sloboda, sa ciljem zaštite i njegovanja različitih nacionalnih identiteta, Ustav i zakoni Crne Gore manjinskim narodima daju i set dodatnih prava.² Imajući na umu prepoznati značaj multikulturalizma, na javnoj političkoj sceni i kulturnoj mapi Crne Gore, posvećenost multikulturalizmu u kontinuitetu se doima kao jedan od elemenata demokratizacije društva i pokazatelj (težnje ka) pripadnosti modernoj evropskoj (zapadnoj) zajednici, a tvrdnje u ime multikulturalizma nose značajnu moralnu težinu, koja posebnu važnost dobija u onim crnogorskim gradovima u kojima žive građani više vjerskih i nacionalnih identifikacija i u čijoj kulturnoj baštini se prepliću elementi različitih kulturnih i civilizacijskih uticaja.

← Pljevlja

1 Ustav Crne Gore, Preambula, 2007, <http://www.skupstina.me/images/dokumenti/ustav-crne-gore.pdf> (pristupljeno 14.11.2021. godine).

2 Crna Gora, Vlada Crne Gore, Strategija manjinske politike, 2008, <http://www.minmanj.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=92651&rType=2&file=Strategija%20manjinske%20politike.pdf> (pristupljeno 15.11.2021. godine); Crna Gora, Vlada Crne Gore, Strategija manjinske politike, 2019-2023, <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=368873&rType=2>. (pristupljeno 15. 11. 2021. godine).

Crna Gora je tek jedna od evropskih država u kojima na prelazu milenijuma koncept kulture počinje da buja u različitim multikulturalnim politikama i dobija brojne pozitivne konotacije (Hannerz 1999). Istovremeno, u antropologiji se vodi žustra interna debata o tome šta raditi sa konceptom kulture kada je on izgubio svoj naučni eksplanatorni potencijal i kada antropolozi u svojim istraživanjima autoritativno prepoznaju različite izazove i negativne efekte multikulturalnih politika (Eriksen 1993, Rabinow and Marcus 2006, Wright 1998, Brumann 1999, Gonzales 1999, Rapport 2003), a koje je Milenković detaljno analizirao u knjizi „Antropologija multikulturalizma“ (Milenković 2014). Antropolozi poseban fokus stavljaju na instrumentalizaciju grupnih kulturnih prava i dokumentuju primjere u kojima zaštita i promocija tradicionalnih stilova života pretpostavlja slučajno ili namjerno njegovanje i onih tradicionalnih odnosa koji mogu imati neželjene i negativne posljedice na potencijalno veliki broj pojedinaca (primjera radi, odnosa koji ohrabruju muškarce sa tradicionalnim pogledima na svijet ili one koji perpetuiraju prakse potčinjavanja žena i muškaraca koji odstupaju od tradicionalnih rodni ideala, a u ekstremnim slučajevima i njegovanje praksi koje su u koliziji sa savremenim konceptom ljudskih prava) (Beckett and Macey 2001, Zechenter 1997, Spinner-Halev 2001, Okin 1998). Ono što je bitno naglasiti u kontekstu predmetnog istraživanja – bilo da se koristi u obrazovnom ili širem političko-ekonomsko-socijalnom kontekstu, multikulturalizam kao specifičan oblik identitetske politike nužno zahtijeva esencijalizovanje i naglašavanje određenih „kulturnih“ razlika (Beck 2004: 430-449, Koopmans and Statham 1999: 652-696, Abu-Laban 2002). Budući da se multikulturalizam orijentiše prema odvojenim, navodno homogenim grupama, a da kulturne razlike u različitim kontekstima mogu predstavljati izvor kreativnosti i inspiracije,³ ali i brojnih tenzija – cilj ovog istraživanja bio je da se iz postkulturne antropološke perspektive notira i analizira dio tenzija koje se generišu kao značajan momenat aktivnosti na polju očuvanja i promocije nacionalnih kultura. Tokom istraživanja, poseban istraživački fokus stavljen je na napetosti koje proističu usljed opažanja kulturne razlike kao otežavajuće okolnosti prilikom dolaska do zaposlenja u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu.

Kao primjer na kojem je moguće istovremeno izložiti suštinu postkulturne antropologije i analizirati kontraindikacije multikulturalizma, uzet je grad Pljevlja. Zbog činjenice da u Pljevljima žive građani pravoslavne i islamske vjeroispovijesti, ovaj (post)industrijski grad pokazuje se relevantnim za etnografsko istraživanje radi razumijevanja izazova koje implementacija multikulturalnih politika nosi u Crnoj Gori.⁴ Polazne pretpostavke istraživanja bile su sljedeće: samo doživljavanje i poimanje lokalnih zajednica kao dualnih etnokulturnih (u ovom slučaju dualnih konfesionalnih) zajednica postavlja kulturnu razliku u centar procesa izgradnje individualnih identiteta; upotreba instrumenata multikulturalnih politika dodatno naglašava kulturnu razliku; u određenim društvenim okolnostima percipirana kulturna razlika manifestuje se u različitim tenzijama. Ukoliko bi istraživanje potvrdilo navedene hipoteze, takav rezultat bi

3 Literaturu u oblasti multikulturalnog menadžemnta stavlja poseban naglasak na kulturnu razliku kao izvor kreativnosti i inspiracije (Thomas 2016, Hogan 2007, Hofstede et al. 2010, Tromenaars and Hampden-Turner 1997)

4 Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2011. godine, na teritoriji opštine Pljevlja živi 31.060 stanovnika. Kada je u pitanju konfesionalna struktura stanovništva, 79.08 procenata stanovništva se izjasnilo vjernicima pravoslavne vjeroispovijesti, dok se 16.37 procenata izjasnilo vjernicima islamske vjeroispovijesti. Od ukupnog broja stanovnika Srbima se izjasnilo 57.07 procenata, Crnogorcima 24.34 procenata, Bošnjacima 6.91 procenata i Muslimanima 5.65 procenata (Monstat 2011. [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf). Pristupljeno 28. 12. 2021. godine).

postkulturnoj antropologiji dao za pravo, a crnogorski multikulturalizam razotkrio kao površan, krhak i kontraindikovano.

Etnografsko istraživanje, kao metodološki postupak putem koga antropolozi dobijaju najveći broj primarnih podataka, pokazuje se posebno relevantnim u prepoznavanju tenzija koje na prvi pogled nisu vidljive i koje kao takve nekada prođu „ispod radara“. Iz iskustva antropološkog terenskog rada poznato je da se različite društvene napetosti istraživaču ukažu „neplanirano“, tačnije, u onim svakodnevnim situacijama koje ne podrazumijevaju formalne istraživačke aktivnosti (intervjui, grupni intervjui, fokus-grupe) (Eriksen 2004: 42-61). U tom kontekstu, i u ovom radu predstavljen je dio potencijala etnografskog istraživanja i značaj podataka prikupljenih terenskim istraživanjem. Naime, u prvoj fazi etnografskog istraživanja obavljenoj u avgustu i septembru 2019. godine, akcenat u istraživanju bio je na lokalnim javnim politikama u oblasti kulture i tenzijama koje se generišu prilikom aktivnosti na promociji nacionalnih kultura. Već nakon prvih etnografskih intervjuova evidentno je bilo da predstavnici lokalnog srpskog identiteta, uz ograničenja koja detektuju na planu kulturnih politika, učestalo naglašavaju ograničen pristup zapošljavanju u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu. Upravo napetosti vezane za opažanje kulturne razlike kao otežavajuće okolnosti prilikom dolaska do zaposlenja u kompanijama energetskog sektora u Pljevljima, uočene tokom prve faze istraživanja, bile su fokus druge faze etnografskog istraživanja obavljene dvije godine kasnije, u avgustu i septembru 2021. godine.

Budući da se zaposlenje u Rudniku uglja i Termoelektarni među građanima Pljevalja smatra posebnim uspjehom i privilegijom, interesantno je analizirati način na koji se u diskursima građana pristup zapošljavanju u ove dvije kompanije objašnjava kulturnom razlikom. Iako se na političkoj sceni i javnoj sferi uopšte često naglašava multikulturni karakter Pljevalja i činjenica da je grad uspješan primjer zajedničkog života građana različitih vjerskih, etničkih i nacionalnih identifikacija (što se po pravilu naglašava na samom početku čestitki koje najviši državni funkcioneri upućuju građanima Pljevalja povodom Dana opštine),⁵ ovo etnografsko istraživanje ukazuje na tenzije koje se generišu ispod ovako predstavljene slike idiličnog multikulturnog ambijenta. Antropološku kritiku multikulturalizma i multikulturnih politika, bez obzira koliko bila argumentovana, opravdana, neophodna, a za društvo i ljekovita, nije lako plasirati izvan akademskog diskursa, prevashodno zbog toga što pozivanje na multikulturalizam na javnoj političkoj sceni i kulturnoj mapi društva nosi posebnu moralnu težinu, ali i zbog činjenice da je multikulturalizam meta napada iz pobuda dijametralnih antropološkim.

5 U kontekstu razumijevanja osobenosti javno poželjne multikulturne slike Pljevalja, od posebnog značaja su čestitke koje najviši državni funkcioneri upućuju predstavnicima opštine i građanima Pljevalja povodom Dana opštine, a u kojima se često već u prvoj rečenici ukazuje na multikulturni karakter Pljevalja: „Temelji današnjeg suživota svih građana Pljevalja izgrađeni su na kulturnom, vjerskom i etničkom uvažavanju. Upravo su uvažavanje razlika, međusobna tolerancija i rastuća svijest o nužnosti usvajanja evropskih vrijednosti svrstali Pljevlja u red gradova koji se prepoznaju kako po bogatoj istoriji, tako i po razvojnim šansama koje snažno opredjeljuju budućnost ovog grada podignutog na tri rijeke“ (Predsjednik Crne Gore, Milo Đukanović, 2021) (<https://tvpljevlja.me/2021/11/19/predsjednik-djukanovic-cestitao-dan-opstine-pljevlja-3/>). Pristupljeno 17. 1. 2022. godine); „Vaš grad, na tromedi i raskršću kultura, konfesija i etnosa, čuva sjećanja i tajne najdalje prošlosti Balkanskog poluostrva... Pljevlja su nadaleko prepoznata po kulturi i umjetnosti, tradiciji suživota i ljudskosti, po pregnuću, druženju, sevdalinci i razvijenoj svijesti o opštem dobru.“ (Predsjednik Vlade Crne Gore, Zdravko Krivokapić 2021) (<http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/341996/perspektiva-pljevalja-u-ekoloskom-bogatstvu.html>). Pristupljeno 17. 1. 2022. godine); „Pljevlja, kao svijetli primjer očuvanja međuvjerskog sklada i suživota, kroz svoju istoriju predstavljala su simbol stabilnosti i društvene zrelosti u očuvanju najviših demokratskih vrijednosti“ (Predsjednik Skupštine Crne Gore, Aleksa Bečić 2021) (<http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/341939/pljevlja-simbol-stabilnosti-i-drustvene-zrelosti.html>). Pristupljeno 17. 1. 2022. godine).

RAZLIČITI MOTIVI: ANTROPOLOŠKA VS. POLITIČKA KRITIKA MULTIKULTURALIZMA

Multikulturalizam je forma identitetske politike koja nužno naglašava kulturne razlike, jer se grupe koje se bore da im identiteti budu priznati od strane države, a koje dalje u identitetskoj borbi koriste dostupne državne mehanizme, oslanjaju na esencijalističke argumente prema kojima su razlike jezika, roda, kulture, etniciteta ili religije (ovaj spisak se neprestano proširuje) toliko suštinske da ne bi ni trebalo da budu razmatrane, proučavane (ili „daleko bilo“ osporavane), već isključivo uzimane zdravo za gotovo, kao dovoljan osnov za prepoznavanje nekog identiteta i dalje aktivnosti na njegovom afirmisanju (Benhabib 1999: 401-403, Kymlicka and Norman, 1994: 370). Unutar političke teorije, multikulturalizam se najčešće koristi u kontekstu obrazovanja, kao i u širem društvenom, ekonomskom i političkom kontekstu. U kontekstu obrazovanja multikulturalisti ukazuju na problem izostavljanja različitih grupa iz onoga što se predaje kao „kultura“ i teže da ovo izostavljanje nadomjesti uključivanjem radova i knjiga autora iz izostavljenih grupa, kao i uzimanjem u razmatranje njihovih „tački gledišta“ u interpretaciji radova – što se često naziva „politikom identiteta“ ili „politikom interpretacije“ (Rorty 1995). U širem društvenom, ekonomskom i političkom kontekstu, multikulturalisti teže da ukažu da grupe, kulturno različite od većinske kulture, nisu dovoljno zaštićene individualnim pravima njihovih članova (tipičnim za sve građane) i stoga traže specijalna grupna prava da bi zaštitili svoje različite kulture i svoje „stilove života“, pri čemu jezik, istorija ili religija (a najčešće njihova kombinacija koja se određuje kao etnicitet) postaje oznaka različite kulture, koja se dalje različitim praksama i aktivnostima omeđava ka ostalima (Okin, 1998: 662-663). Budući da multikulturalizam ističu različiti društveni akteri i institucije sa veoma različitim ideološkim agendama (vlade, crkve, političari, škole, NVO, novinari itd), teško je očekivati jedinstvenu konceptualizaciju multikulturalizma (Powell 2003). Ipak, ukoliko bismo tražili najmanji zajednički sadržalac među multikulturalistima – može se reći da svi multikulturalisti naglašavaju važnost varijeteta kulturnih tradicija uz kritiku fokusa društva, njegovih političkih, obrazovnih, kulturnih i naučnih institucija na identitet i baštinu dominantne etničke ili religijske grupe. Njihova pozicija, dakle, relativizuje klasični liberalni princip kulturne neutralnosti države i po mnogo čemu je slična antropološkoj kritici zapostavljanja manjina, „Drugih“, stranaca i onih bez moći (Benhabib, 1999: 401-403).

Za svoje relativističke pozicije multikulturalisti nalaze potporu u obilju antropološke literature, jer još od početka dvadesetog vijeka antropolozi uzimaju neku formu kulturnog relativizma kao polaznu osnovu svojih istraživanja i svog ukupnog djelovanja, a kulturni relativizam predstavlja jedan od najvećih doprinosa dvadesetovjekovne antropologije liberalnom mišljenju (Marcus and Fischer 1999 [1986]: 166–167, Spiro 1986: 259–286). Rosberi je tako mišljenja da zbog elaboracije kulturnog relativizma upravo knjiga „Um primitivnog čovjeka“ jednog od utemeljivača antropološke misli, Franca Boasa – zaslužuje centralno mjesto u multikulturalističkim bibliografijama (Roseberry 1992: 843). Međutim, u savremenom društvu, kada, sa jedne strane, kultura postaje arena intenzivnih političkih kontroverzi, svuda prisutan sinonim za identitet i važan dio javnog vokabulara, i kada se, sa druge strane, u antropologiji vodi žustra interna debata o tome šta raditi sa konceptom kulture kada je on izgubio svoj naučni eksplanatorni potencijal – upravo antropolozi postaju istaknuti kritičari multikulturalizma i multikulturnih politika. U tom pogledu, oni kao da se pridružuju političarima, političkim strankama i pokretima čije su ekstremističke politike decenijama kritikovali (Pišev, Milenković 2013: 976-980). Problem je u čestom nerazumijevanju

razlike između interne akademske i javne medijske upotrebe pojmova kao što su „kultura“, „identitet“ i sam „multikulturalizam“. Naime, interne akademske debate o budućnosti koncepta kulture odnosile su se na pitanje budućnosti skupa ideja o kulturi koji vodi porijeklo iz devetnaestovjekovne antropologije i po kome je antropologija u dvadesetom vijeku postala prepoznatljiva među društveno-humanističkim naukama – tačnije, upravo onog koncepta kulture koji predstavlja osnovu multikulturalizma i multikulturnih politika. Suština tog „klasičnog“ antropološkog koncepta jeste da on stavlja fokus na jedinstvo, homogenost, isključivost, odijeljenost pripadnika neke zajednice kojima specifična baština onda čini obilježje identiteta, osnovu njihove identifikacije nasuprot drugim zajednicama (Wright, 1998).

Uprošćeno i skraćeno, ove debate se mogu svesti na sljedeće – antropolozi se slažu da je vrijeme kulturnih cjelina manje/više završeno i da treba napustiti koncept kulture kao relativno stabilne cjeline vjerovanja i praksi unutar kojeg ljudi mogu biti odijeljeni granicama i „štriklirani“ određenim karakteristikama, ali da se ne može napustiti kulturno kao konstitutivna dimenzija ljudskih života (Eriksen 2004: 28–31). Stoga i antropolozi svih teorijskih pravaca prihvataju činjenicu da su kulture promjenljivi entiteti, odnosno da su u pitanju potencijali, dispozicije koje se percipiraju kao stvarni entiteti, a da u performansu ili propisanom kulturnom ponašanju ljudi mijenjaju svoje kulturne koncepte, kao i da se u različitom političkom kontekstu kulturne tradicije mogu svjesno oblikovati i mijenjati (Rubel, Rosman 1994). Paralelno sa „nestankom“ tradicionalnog koncepta kulture, Gercov interpretativni zakret, Saidova kritika orijentalizma i debate o objektivnosti etnografije, doveli su antropologe u praktično zbunjujuću, ali teorijski plodnu situaciju – da otvoreno priznaju da antropologija više ne može zadovoljiti svoju tradicionalnu težnju obezbjeđivanja holističkih, objektivnih reprezentacija, života članova određene kulture. Nesaglasnost ovih savremenih antropoloških ideja o kulturi i koncepta kulture u multikulturnim politikama i javnoj sferi uopšte, uvela je antropologiju u proces koji je označen „paradoksom postkulture antropologije“ (Milenković, 2007: 122). Ovaj interesantan paradoks odnosi se na paralelne procese izmještanja ontologije u epistemologiju (karakterističnog za antropologiju) i izmještanja epistemologije u ontologiju (karakterističnog za javnu sferu). U tom kontekstu, „kulture“ za koje se kreiraju javne politike na nivou formalnog modela ne mogu biti tretirane kao ontološke datosti, ali ipak te „kulture“ postaju subjekat odlučivanja u multikulturalizmom modifikovanoj liberalnoj demokratiji. Upravo je taj aspekt ono na šta treba da obratimo pažnju kada analiziramo probleme savremenog crnogorskog društva.

Kada je u pitanju dokumentovanje negativnih efekata multikulturnih politika u svakodnevnom životu, antropolozi su se pretežno fokusirali na prakse ignorisanja individualnih prava s ciljem očuvanja grupnih prava, prakse potčinjavanja ionako potlačenih grupa, porodično nasilje, prinudno

Pljevlja početkom XX vijeka

nametanje braka i reproduktivnih praksi, nasilje prema gej i lezbo članovima grupe, hegemoniju muškaraca sa tradicionalnim pogledima na svijet, gušenje kritičkih a posebno liberalnih glasova u zajednici itd. Podrazumijeva se da antropolozi nisu smatrali da multikulturalizam prouzrokuje sve ove negativne posljedice, ali su otkrili da ih legitimiše i time produbljuje, posebno putem apoteoze principa tolerancije, poštovanja kulturne razlike i nemiješanja u način života „Drugih“, posebno manjina. (Beckett and Macey 2001, Zechenter 1997, Spinner-Halev 2001, Okin 1998)

Interesantno, kao što je antropološki koncept kulture protokom vremena našao svoje ishodište u multikulturalizmu i multikulturalnim politikama, tako su i elementi antropološke kritike multikulturalizma našli svoje ishodište u političkoj kritici multikulturalizma. Budući da su i multikulturalisti i politički kritičari multikulturalizma često naoružani antropološkim argumentima, kako za samo istraživanje, tako i za ukupnu poziciju antropologa, važno je pojasniti prirodu odnosa antropološke i političke kritike multikulturalizma. Kako se krajem prve decenije dvadeset prvog vijeka u vodećim zapadnim ekonomijama intenziviraju političke kritike multikulturalizma koje govore o kraju ili neuspjehu multikulturalizma, Pišev i Milenković su analizirali diskurse antropologa i evropskih političara u odnosu na kontroverze koje su proizvodili talasi imigracija. Tom prilikom temeljno su obradili odnos antropološke i političke kritike multikulturalizma, a ujedno su i sublimirali glavne karakteristike postkulturne kritike multikulturalizma. Naime, politički kritičari multikulturalnih politika posebno naglašavaju činjenicu da multikulturalizam onemogućava integraciju pripadnika manjinskih ili imigrantskih zajednica u dominantnu kulturu, a nekada se imigranti smatraju uzročnicima brojnih društvenih problema, što je posebno evidentno u antiislamskim diskursima. Antropološki kritičari multikulturalizma usmjerili su svoju kritiku na činjenicu da multikulturalne politike onemogućavaju pojedincima da budu ono što žele, dakle da biraju i slobodno kreiraju sopstveni identitet, uključujući tu i izbor da ne budu integrisani u dominantne kulturne obrasce društva čiji su dio, ali i da odbiju da žive u manjinskom getu. Za

razliku od antropoloških kritičara multikulturalizma, politički kritičari multikulturalizma vođeni su dijametralno suprotnim motivima i kritikuju multikulturalizam iz etnocentričnih pobuda, fetišizujući kulturu kao nasljeđe predaka, tretirajući kulturni identitet i baštinu upravo suprotno od osnovne intencije antropologije (Pišev, Milenković 2013).

Imajući na umu prethodno navedene osobenosti antropološke kritike multikulturalizma i dokumentovanje negativnih efekata multikulturnih politika, ovo istraživanje ukazuje na one tenzije koje se na lokalnom nivou generišu aktivnostima na polju očuvanja i promocije nacionalnih kultura i posebno onih napetosti koje nastaju usljed opažanja kulturne razlike kao otežavajuće okolnosti za pronalaženje posla u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu.

TENZIJE KAO PRATEĆI MOMENT AKTIVNOSTI NA POLJU OČUVANJA I PROMOCIJE NACIONALNIH KULTURA – KADA MULTIKULTURALIZAM DIJELI

Fokus etnografskog istraživanja iz 2019. godine bio je na modelima organizovanja lokalnih javnih politika u oblasti kulture, a namjera je bila da se detektuju i analiziraju izazovi upotrebe instrumenata multikulturnih politika u kulturno mješovitim sredinama. U tom kontekstu, glavni sagovornici bili su predstavnici kulturnih identiteta koji djeluju na polju očuvanja i promocije nacionalnih kultura, a istraživanje je pokazalo da su predstavnici lokalnog srpskog i lokalnog bošnjačkog/muslimanskog identiteta u Pljevljima imali različitu percepciju dostupnosti instrumenata javnih politika u oblasti kulture, ali i identičnu percepciju da su aktivnosti na predstavljanju nacionalnih kultura imale dominantno unutargrupni karakter.

Tako, dio lokalnih intelektualaca koji zastupaju i promovišu srpski kulturni identitet, a koji su djelovali kroz kulturu (i kroz politiku), smatrao je da država u kontinuitetu diskriminiše njihove napore i aktivnosti na predstavljanju i promovisanju pripadajućeg im kulturnog identiteta. Analizom ovih diskursa zaključuje se da među njima vlada uvjerenje da je na multikulturnoj mapi društva prostor za aktivnosti na predstavljanju i promociji srpskog identiteta veoma ograničen, naročito u poređenju sa percepcijom prostora koji se daje aktivnostima na predstavljanju i promociji bošnjačkog/muslimanskog identiteta. Kao dominantna ograničenja problematizuju se pristup fondovima i medijsko predstavljanje na javnom servisu i drugim komercijalnim televizijskim stanicama koje dolaze iz Podgorice, gdje prema ovim diskursima srpska kultura, organizacije i pojedinci koji je predstavljaju ne dobijaju potreban medijski prostor, za razliku od prostora koji dobijaju aktivnosti na predstavljanju bošnjačke/muslimanske kulture.

U ovim diskursima smatra se da srpska kultura nema jednak tretman i da državne institucije nisu raspoložene da otvore svoja vrata i daju podršku za aktivnosti na predstavljanju srpske kulture. Takođe, vlada mišljenje da se orijentalne kulturne osobenosti Pljevalja i oni djelovi istorije koji su vezani za period osmanske vladavine u Pljevljima rado favorizuju i učestalo medijski predstavljaju, što nije slučaj sa onim elementima koji se tiču srpskog karaktera istorije i tradicije Pljevalja, a kojih ima takođe mnogo. U tom kontekstu naglasili su da se posebno nerado gleda na veliki doprinos koji je Kraljevina Srbije dala kulturnom i prosvjetnom životu u Pljevljima krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. Usljed prethodno navedenih uvjerenja, predstavnici srpskog kulturnog identiteta gubili su motiv da pokušaju iskoristiti raspoložive instrumente i fondove za razvoj i promociju kulture. Kada je u pitanju medijska promocija, fokusirali su se na lokalnog javnog emitera, lokalne portale i „Srpsku televiziju“.

Već u početnim intervjuima, na diskurse o limitirajućim faktorima prilikom predstavljanja srpske kulture po pravilu bi počeli da se naslanjaju diskursi u kojima se problematizuje i ograničen pristup zapošljavanju u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu, pri čemu su u prvi plan isticane kompanije iz sektora energetike Rudnik uglja i Termoelektrana. Ispitanici su vjerovali da su Srbi diskriminirani prilikom zapošljavanja zbog svog javno iskazanog identiteta.

Kada su u pitanju intervjuisani predstavnici bošnjačkog/muslimanskog kulturnog identiteta, oni nisu imali značajnijih primjedbi na institucionalni tretman ili medijsko predstavljanje njihovih aktivnosti na promociji bošnjačke/muslimanske kulturne baštine. Isticali su da Pljevlja imaju bogatu orijentalnu prošlost koju oni danas baštine, ali da to nije samo baština Bošnjaka/Muslimana već da se radi o baštini Pljevalja. Polazili su od toga da je istorijska činjenica da su temelji savremenih Pljevalja postavljeni u osmanskom periodu, da su Pljevlja više od 250 godina bila glavni grad Hercegovačkog sandžaka i da su se razvijala kao napredan osmanski centar. Bili su motivisani da koriste raspoložive instrumente i fondove za razvoj i promociju kulture i kulturne baštine. U ovim diskursima nikada nije spontano problematizovan uticaj identiteta na zapošljavanje u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu. Kako je ovo bio gotovo neizostavan element u diskursima predstavnika srpskog kulturnog identiteta, istraživački nalaz bi predstavili sagovornicima iz redova predstavnika bošnjačkog/muslimanskog kulturnog identiteta i zamolili za njihov komentar. Neki sagovornici su bili svjesni da postoji uvjerenje da Bošnjaci/Muslimani imaju lakši pristup zapošljavanju u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu, ali da je to „daleko od onoga što se priča“ i da nije povezano sa kulturom i identitetom već isključivo sa politikom odnosno članstvom u političkim strankama na vlasti. Prateći ove diskurse, tačno je da određeni Bošnjak/Musliman dobije poziciju jer je angažovan u nekoj od vladajućih političkih partija, ali da su kod zapošljavanja dominantne porodične, prijateljske i partijske veze koje nemaju veze sa pitanjima kulture i identiteta. Svoje stavove obrazlagali su velikim iseljavanjem bošnjačkog/muslimanskog stanovništva iz Pljevalja motivisanim upravo nemogućnošću da nađu posao.

Bilo da se radi o intervjuisanim Srbima ili Bošnjacima bitno je naglasiti da su i jedni i drugi bili iskreni i otvoreni i da su navodili mnogo argumenata u prilog svojih stavova. Takođe, smatrali su da su njihove aktivnosti iz spektra predstavljanja nacionalnih kultura imale uglavnom unutargrupni karakter. Iako to nije bila inicijalna namjera, konzumenti ovih kulturnih aktivnosti dominantno su bili članovi etnokulturnih grupa čija se kultura predstavlja, uz rijetke pojedince iz druge etnokulturne skupine koji bi bili prisutni na njihovim kulturnim aktivnostima.

OPAŽANJE KULTURNE RAZLIKE KAO PREPREKE PRONALAZENJU POSLA U DRŽAVNOJ SLUŽBI

Opažanje kulturne razlike kao otežavajuće okolnosti u zapošljavanju bilo je fokus druge faze etnografskog istraživanja obavljene u jednom značajno drugačijem društveno-političkom ambijentu. Naime, nakon izbora 30. avgusta 2020. godine došlo je do promjene u upravljačkim strukturama i sastavu menadžmenta Rudnika uglja i Termoelektrane, čime su upravljanje ovim kompanijama preuzele političke strukture koje dominantno podržavaju Srbi. Ovu promjenu Srbi su percipirali kao momenat koji će označiti kraj njihove diskriminacije prilikom zapošljavanja i ispravljanje nepravde iz prethod-

nog perioda. Sa druge strane, među Bošnjacima/Muslimanima u Pljevljima počelo je da se generiše uvjerenje da bi u promijenjenim političkim okolnostima bošnjačko-muslimansko stanovništvo moglo imati otežan pristup ili čak u potpunosti zatvorena vrata kada je u pitanju zaposlenje u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu. Ovaj segment istraživanja nedvosmisleno ukazuje na značaj koji građani Pljevalja pridaju kulturnoj razlici kao jednom od opredjeljujućih faktora za dolazak do zaposlenja u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu.

U savremenim teorijama menadžmenta primjetan je napor da se kulturne razlike iskoriste radi postizanja boljeg radnog učinka, a literatura iz oblasti multikulturnog menadžmenta ukazuje na kulturnu razliku kao izvor inspiracije i donosi brojne primjere uspješnih menadžerskih timova u čijem uspjehu značajnu ulogu igra činjenica da su sastavljeni od ljudi sa različitim kulturnim pozadinama (Thomas 2016, Hogan 2007, Hofstede et al. 2010, Tromenaars and Hampden-Turner 1997). Ipak, dominantno se fokusirajući na opažanje kulturne razlike kao otežavajuće okolnosti prilikom zaposlenja u dvije najveće pljevaljske kompanije, ovo istraživanje ukazuje da u određenom društveno-političko-kulturnom kontekstu kulturna razlika postaje i izvor napetosti. Da bi se u potpunosti kontekstualizovale lokalne tenzije koje nastaju usljed percepcije građana o zapošljavanju po kulturnom/identitetskom ključu u dvije najveće kompanije crnogorskog energetskog sektora i opažanje kulturne razlike kao olakšavajuće ili otežavajuće okolnosti za zaposlenje, neophodno je poznavanje šireg istorijskog okvira razvoja Pljevalja, sa posebnim fokusom na period socijalizma – kada razvojne perspektive grada počinje da odlikuje snažna sirovinska orijentacija koja se zasniva na eksploataciji i preradi ruda (uglja, olova, cinka i barita), minerala i drveta.

Iako tragovi rudarenja u pljevaljskom kraju sežu u daleku prošlost, ova industrijska grana tek od Drugog svjetskog rata počinje sistematski i ubrzano da se razvija, a zbog potrebe za sigurnijim energetskim izvorom i imajući na umu do tada utvrđene rezrve uglja u pljevaljskom kraju, Republika Crna Gora sredinom sedamdesetih godina pristupa izgradnji TE Pljevlja. Od stavljanja u pogon 1982. godine, ovaj najveći energetski izvor Crne Gore, u zavisnosti od različitih faktora koji utiču na proizvodnju i distribuciju električne energije, čini trećinu, polovinu, a nekad i dve trećine ukupne proizvodnje električne energije u Crnoj Gori. Od svoga osnivanja Rudnik uglja i Termoelektrana poznati su ne samo kao industrijski kapaciteti koji u Pljevljima skupa generišu najveći broj radnih mesta, već i po platama koje značajno nadilaze prosjek Crne Gore. Tako, u martu 2021. godine prosječna zarada u Rudniku uglja iznosila je oko 750 evra, dok je u Termoelektrani bila oko 850 evra.⁶ Poređenja radi, u istom periodu prosječna plata u prosvjeti Crne Gore iznosila je oko 460 eura. Redovne i, za crnogorske standarde, visoke plate činile su Rudnik uglja i Termoelektranu najpoželjnijim privrednim kolektivima u gradu, tako da se u lokalnom žargonu zaposlenje u Rudniku uglja ili Termoelektrani naziva „pljevaljskim snom“, a za onoga ko se u njima zaposli kaže se „uvalio se“. Zaposlenje u ova dva industrijska postrojenja (koja su danas dio EPCG) nije poželjno samo zbog redovnih i visokih plata, već i brojnih drugih pogodnosti – olakšica prilikom dobijanja stambenih i drugih kredita, mogućnosti dodatne zarade prekovremenim radom, prohodnosti za odloženo plaćanje u pljevaljskim prodavnicama i buticima, pogodnosti

⁶ Podaci o prosječnim zaradama preuzeti sa veb sajta „PV Portal“ (<https://pvportal.me/2021/03/prosjek-zarada-nizak-u-poredjenju-sa-profitom/>). Pristupljeno 22. 12. 2021. godine).

↗
Rudnik uglja i
termoelektrana
Pljevlja

foto: Wikimedia Commons

prilikom ljetovanja u određenim hotelima na Crnogorskom primorju itd. Penjanje na ljestvici u ovim kompanijama znači veću platu i više privilegija. Imajući to na umu, porodica čiji je jedan od članova zaposlen u ovim kompanijama smatra se dobro situiranom ili, kako se u lokalnom žargonu kaže – za tu porodicu „nema zime“.

Prva faza etnografskih istraživanja jasno je pokazala da među Srbima u Pljevljima prevladuje uvjerenje da se oni koji javno ispoljavaju srpski identitet ne mogu zaposliti u Rudniku uglja i Termoelektrani, ali i da lokalni Bošnjaci/Muslimani imaju povlašćen položaj prilikom zapošljavanja u ovim kompanijama. U tom kontekstu interesantna je jedna istraživačka epizoda iz septembra 2021. godine. Naime, boraveći na terenskom istraživanju zarazio sam se koronavirusom. Čekajući na pregled ispred lokalne kovid ambulante, prisustvovao sam razgovoru u kome je jedan od pacijenata nakon mnogo vremena sreo staru poznanicu i pitao je za porodicu. Kada mu je saopštila da joj se sin zaposlio u Rudniku uglja, poznanik je uz blago čuđenje („uspjeli ste da ga zaposlite?!“) čestitao. Na to mu je žena odgovorila – „e vala zaslužili smo i mi da se možemo zaposliti nakon trideset godina“. Jasno je da je žena dio srpske populacije unutar koje je vladalo uvjerenje da su zbog srpskog identiteta diskriminirani prilikom zapošljavanja u Rudniku uglja, kao i da je sa političkim promjenama koje su nastupile nakon 30. avgusta 2020. godine došlo i vrijeme da se ta nepravda ispravi. Kako je čekanje na pregled potrajalo, iskoristio sam priliku da razgovaram sa mladićem koji je sa odobravanjem prihvatio njenu reakciju. Mladić je kazao da za vrijeme vlasti DPS-a i koalicionih partnera ove partije Srbi nisu mogli da se zaposle u Rudniku uglja i Termoelektrani („Nikolu Teslu ne bi zaposlili samo zato što je Srbin“) i da se sa promjenom vlasti otvorio prostor da se Srbi zapošljavaju u ove dvije kompanije. Ističući da se nekoliko njegovih prijatelja konačno zaposlilo u Rudniku uglja, mladić je odao priznanje čelnicima ove pljevaljske kompanije. Svi ispitanici srpske provincijencije smatrali su potpuno normalnim da u novim političkim okolnostima Srbi dobiju priliku da se zaposle. U njihovim diskursima, Rudnik uglja i Termoelektrana oduvijek su predstavljali veliki resurs za zapošljavanje aktivista i glasača političkih partija koje kontrolišu upravljačka tijela i menadžmente kompanija. Budući da novo rukovodstvo dolazi iz redova Demokratskog fronta

(DF) i Demokrata, koje dominantno podržavaju Srbi, ispitanici su smatrali prirodnim da dobiju mogućnost da se zaposle, a to su često pravdali i diskriminacijom kojoj su ranije bili izloženi (što se ogleda u stavovima: „Mi nismo podržavali prošlu vlast i nismo mogli da se zaposlimo. Danas su na vlasti stranke koje mi podržavamo i prirodno je da možemo da se zaposlimo“; „Konačno nakon trideset godina dobijamo priliku da se zaposlimo na Rudniku“; „Kao Srbin samo si gubio vrijeme tražeći posao u Rudniku ili Termoelektrani“). Disonantni tonovi među ispitanicima odnosili su se samo na činjenice da li je pravedno uvažen politički doprinos novozaposlenih (što se ogleda u stavovima „mnogi uskaču preko reda“, „zapošljavaju se ljudi koji nisu glasali za nas niti su se ijednom pojavili na litijama“, „ne brine se najbolje o onima koji su podnijeli najveću žrtvu u borbi protiv bivšeg režima“, „dio iskrenih aktivista još nije riješio svoj status“), ali i oni diskursi koji ukazuju da prilikom zapošljavanja treba voditi računa o multikulturnom karakteru Pljevalja (što se ogleda u stavovima dva ispitanika: „ako je tačno da je u Rudniku zaposleno preko 400 ljudi i jedan musliman, to je strašno“, „mora se voditi računa o tome“).

Političke promjene u Crnoj Gori praćene su promjenama u upravljačkim tijelima i menadžmentu Rudnika uglja i Termoelektrane, ali ostaje uvjerenje da su ove dvije kompanije i dalje veliki resurs za zapošljavanje aktivista i glasača političkih partija koje kontrolišu upravljačka tijela i menadžment kompanija. U Pljevljima je rašireno mišljenje da je sa promjenom vlasti došlo do masovnih zapošljavanja u Rudniku uglja i Termoelektrani, a jedan od ispitanika je ovaj fenomen objasnio riječima „DPS je trideset godina politički zapošljavao, ali ovi novi su riješeni sve da nadoknade za tri meseca“. U tom kontekstu, nezadovoljstva koje su Srbi ranije osjećali usljed rasprostranjenog uvjerenja da su diskriminirani prilikom zapošljavanja i napredovanja, sa promjenom vlasti postala su deplasirana. Međutim, sa ovim promjenama klatno tenzija nastalih opažanjem kulturne razlike kao otežavajuće okolnosti prilikom zapošljavanja, pomjerilo se ka bošnjačkoj/muslimanskoj populaciji. Naime, kako su u upravljačkim strukturama ove dvije kompanije predstavnici političkih partija koje ne podržava bošnjačko-muslimanska populacija, informanti vjeruju da su Bošnjaci/Muslimani zbog svog etnokulturnog identiteta diskriminirani prilikom zapošljavanja, kao i da će se u budućnosti ova diskriminacija još više manifestovati (što se reflektuje u sljedećim stavovima ispitanika: „za manje od godinu dana zaposlili su preko četristo ljudi i samo jednog muslimana, ako još osvoje lokalnu vlast reci nam ti gdje se možemo zaposliti“, „nad nama se sprovodi brutalna diskriminacija“, „naši sunarodnici zaposleni na određeno vrijeme žive u strahu da će ostati bez posla“, „moje dijete kao musliman nema šta da traži u Pljevljima“, „kad osvoje i lokalnu vlast, bukvalno sva vrata će nam biti zatvorena i nema druge nego da se svi selimo“). Ispitanici su takođe iskazali bojazan da će prostor za predstavljanje i promociju bošnjačke/muslimanske kulture biti sužen. Imajući sve prethodno izneseno na umu, može se reći da su se ispod slike grada koji se često predstavlja kao uspješan primjer multikulturnog ambijenta, a što je posebno evidentno u obraćanjima sa najviših državnih adresa – paralelno generisale brojne tenzije koje su se objašnjavale i koje se i dalje objašnjavaju upravo kulturnom razlikom.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U istraživanju je notiran i analiziran samo dio problema koji se generiše ispod multikulturalnih politika u Pljevljima, crnogorskom gradu koji se na javnoj i političkoj sceni često predstavlja kao uspješan primjer života građana različitih vjerskih i nacionalnih identifikacija. Naime, iz antropoloških istraživanja identiteta poznato je da sâm doživljavanje i poimanje lokalnih zajednica kao dualnih etnokulturalnih zajednica, čini da kulturni kognitivni nosilac individualnog identiteta postane poklapanje etničke askripcije i deskripcije (Žikić 2005). U kontekstu ovih zajednica percipirana kulturna razlika nužno postaje dio procesa izgradnje individualnog identiteta, a očekivano je da će multikulturalizam i različiti instrumenti iz repertoara multikulturalnih politika kulturnu razliku u ovim sredinama učiniti još uočljivijom i u očima građana značajnijom. Istraživanje u Pljevljima pokazalo je da se u zavisnosti od konstelacija na političkoj sceni upravo diskriminacijom na osnovu kulturne razlike objašnjava neravnopran društveni tretman koji imaju aktivnosti na očuvanju, predstavljanju i promociji kulturnih identiteta, a da se kulturna razlika doima kao veoma važan momenat, otežavajuća okolnost i diskriminišući faktor prilikom dolaska do zaposlenja u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu. Tako, prva faza etnografskog istraživanja (2019. godina) pokazala je da je među predstavnicima lokalnog srpskog identiteta vladalo uvjerenje da država ne gleda blagonaklono na njihove aktivnosti na predstavljanju i promociji srpskog identiteta i da je na ukupnoj multikulturalnoj mapi društva prostor za promociju srpske kulture i baštine znatno sužen. Paralelno sa tim učestalo su naglašavali da zbog javno ispoljenog identiteta imaju ograničen pristup zapošljavanju u državnoj službi i naročito u kompanijama u državnom vlasništvu. Druga faza etnografskih istraživanja (2021. godina) pokazala je da se među predstavnicima lokalnog bošnjačkog/muslimanskog identiteta postepeno generiše strah da bi usljed promijenjenih političkih okolnosti prostor za promociju njihovog identiteta mogao biti sužen i da njihova kultura neće imati ravnopravan tretman, a već je široko rasprostranjeno uvjerenje da su diskriminirani prilikom dolaska do zaposlenja u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu. Izmijenjene političke okolnosti uticale su na to da se na multikulturalnoj mapi Pljevalja klatno tenzija premjesti sa srpske na bošnjačku/muslimansku stranu, ali ne i da iščezne ili se bar umanjí uvjerenje o kulturnoj razlici kao jednom od odlučujućih faktora koji utiču na neravnopran tretman prilikom dolaska do zaposlenja u državnoj službi i kompanijama u državnom vlasništvu. Osim toga, kulturna razlika se nastavila percipirati kao potencijalno diskriminišući faktor u sprovođenju aktivnosti na očuvanju i njegovanju kulturnog identiteta – ovaj put bošnjačkog/muslimanskog. Istraživanje je takođe pokazalo da su kulturne aktivnosti koje su se odnosile na predstavljanje i promociju kulturnih identiteta imale dominantno unutargrupni karakter, čime je izostala jedna od primarnih namjena multikulturalnih politika za upoznavanjem i boljim razumijevanjem drugih kultura radi izgradnje slobodnijeg i pravednijeg društvenog ambijenta.

Na osnovu istraživanja evidentno je da našem specifičnom obliku multikulturalizma nedostaje kapacitet da legitimno bude prihvaćen među svim zajednicama i da služi kao motor razvoja, upravo onako kako su ga osmislili i pisci našeg Ustava i kreatori kulturnih politika Savjeta Evrope, OEBS-a, Svjetske banke, Uneska i drugih relevantnih međunarodnih organizacija. Takođe, ubjedljivi osjećaj nakon obje faze etnografskog istraživanja bio je da sve ove tenzije, koje katkad eskaliraju u prave kulturne ratove, mogu biti ispravno spuštene i kanalisane u drugom smjeru, kao i da

postoji ogroman prostor za međusobno razumijevanje. Odgovor društva morao bi biti kompleksan i sistemski orijentisan, a osnaživanje akademskih resursa i njihovo korišćenje u rješavanju društvenih problema od posebne je važnosti. Dugotrajno zanemarivanje humanistike i njene uloge kako u multikulturalnim politikama i očuvanju baštine, tako i društvu uopšte, uslovalo je da su ovako ključni i moćni koncepti kao što su kultura ili multikulturalizam skoro u potpunosti prepušteni administrativnim radnicima, interesnim grupama ili laicima, koji imaju manje znanja, a često i druge motive u odnosu na istraživače u društveno-humanističkim naukama. U kontekstu unapređenja akademskih resursa veoma je važno osnažiti i etnološko-antropološku prizmu, a disciplinu razvijati tako da ona dobije formalnu akademsku nišu djelovanja, u vidu posebnog istraživačkog instituta i fakultetskog odjeljenja ili makar katedre, jer Crna Gora svakako predstavlja istraživačko blago ne samo kada je riječ o politici identiteta, već i o antropološkim fenomenima uopšte.

Branko Banović

A Post-cultural Perspective: Challenges of Multiculturalism in Contemporary Montenegro (the Pljevlja Case Study)

Summary

The Pljevlja case study analyses challenges of multiculturalism in nationally, religiously and ethnically mixed town in Northern Montenegro. The research has shown that cultural differences are often considered a discriminatory factor regarding promotion of local national identities as well as in gaining employment in the civil service and state-owned companies. Namely, the first phase of ethnographic research (2019) showed that local Serbs held belief that the state did not look favourably on their activities on the promotion of Serbian identity as well as that they had limited access to employment in the civil service and especially in state-owned companies. By contrast, the second phase of ethnographic research (2021) showed that the same beliefs began to be generated among local Bosniaks/Muslims in the period after 2020 Montenegrin parliamentary election when a new parliamentary majority dominated by pro-Serb parties came into power. From this research it is evident that our specific form of multiculturalism lacks the capacity to be legitimately accepted among all communities and to serve as a driver of development. The response of society should be complex and system-oriented because key and powerful concepts, such as culture or multiculturalism, should not be left to less knowledgeable administrative workers, interest groups or amateurs. In that respect, the empowerment of academic resources and their use in solving social problems is of particular importance. In the context of improving academic resources, it is very important to strengthen the ethnological-anthropological prism because Montenegro is a research treasure when it comes to identity politics and anthropological phenomena in general.